

Lăzi de voiaj învelite în piele și ornamentate din Transilvania secolului al 18-lea.

Partea I. Aspecte istorice și cercetări privind tehnica lor de confecționare și materialele utilizate

Petronella Kovács

Introducere

Acest studiu tratează un tip de obiecte nevrednic uitate în adâncul depozitelor muzeelor sau în unele cazuri în proprietate privată și anume, lăzile învelite în piele, și mai specific exemplele transilvănene cu aplicații metalice în forme florale. Această cercetare a început odată cu restaurarea unei lăzi învelite în piele, cu ferecături din proprietatea Muzeului de Cetate „Dobó István Vármúzeum” de la Eger¹, respectiv resaturarea a două lăzi ardelenesti din sec. al 18-lea din proprietatea Muzeului „Tarisznyás Márton” din Gheorgheni, decorate cu decorațiuni florale din fier² (*tabelul 1. j., l.*). Cu ocazia acestor restaurări am realizat cât de puțin s-a publicat în literatura de specialitate despre acest tip de obiecte, privind tehnica lor de confecționare, istoricul acestora, analizele premergătoare restaurării sau despre problemele de conservare complexe ale obiectelor compuse din materiale diferite.

Cercetarea relatată în următoarele a intenționat studierea surselor scrise din sec. al 18-lea și definirea materialelor și tehnicilor folosite la confecționarea acestor lăzi, pe baza investigațiilor întreprinse pe probele prelevate. În același timp s-au luat în evidență și exemplarele necunoscute nouă până în prezent, întocmind și o categorizare pe baza decorațiunilor. S-a încercat și delimitarea regiunii mai largi în care se întâlnește acest tip de lăzi, respectiv întocmirea unui studiu privind etnia și statutul social al proprietarilor originali. S-a înregistrat starea lor de conservare, cauzele degradărilor și pe baza acestora s-a elaborat o propunere a posibilităților de conservare și restaurare ale acestora.

Sinteza datelor publicate anterior doar din perspectiva istoriei artei cu cele obținute în urma cercetărilor și a in-

vestigațiilor științifice, poate contribui la noi cercetări de istoria artei și a tehnicilor tradiționale privind obiectele învelite în piele din a doua jumătate a sec. al 18-lea și textilele imprimate.³

În studiul de față publicăm rezultatele istorice, de istoria artei și de istoria tehnicilor tradiționale.

1. Cercetări de istoria culturii și de istoria artei

Inventarele vechi păstrate în regiuni maghiare de obicei nu fac referire la destinația lăzilor învelite în piele, dacă acestea sunt lăzi de zestre sau de voiaj. Nu detaliază nici ornamentica lor, deoarece obiectul inventarierii nu erau lăzile în sine ci bunurile păstrate în ele. Astfel ne putem forma o imagine despre tehnicile de confecționare, modul de folosire, despre ornamentică, în primul rând pe baza obiectelor păstrate. Valabilă este această situație pentru sec. al 18-lea, întrucât sursele scrise în limba maghiară au fost mai puțin prelucrate decât cele din perioadele anterioare. Enciclopediile franceze și germane din acea perioadă ne pot fi de ajutor în privința tehnicelor, însă acestea oferă în primul rând descrierea generală a meșteșugurilor și a procedeelelor tehnice, dar nu tratează soluțiile locale ale diferitelor regiuni, decât în acele cazuri, când acestea sunt deosebit de importante pentru domeniul respectiv.

1.1. Tehnicile de decorare ale lăzilor învelite în piele. *Specificul ardelenesc: ornamentele florale din plăci metalice.*

Decorarea lucrărilor de piele – tapiserii, legături de carte, articole de îmbrăcăminte și accesorii, diferite cutii și lăzi – s-a realizat în mai multe tehnici: puntare, reliefare,

¹ Tóth Zsuzsanna: Vasalt láda restaurálása. (Restaurarea unei lăzi cu ornament metalic) Magyar Képzőművészeti Egyetem (Universitatea de Arte Plastice), lucrare de diplomă, Budapesta, 1996. Profesor coordonator: Kovács Petronella.

² Despre restaurarea lor vezi: B. Perjés Judit – Kovács Petronella: Börrel borított díszes erdélyi ládák restaurálása. (Restaurarea lăzilor învelite în piele, ornamentate, transilvănene) In: Isis Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 4. 2004. Red. Kovács Petronella. Haáz Rezső Múzeum, Székesfehérvár, 26–48. pp.

³ Despre rezultatele cercetărilor detaliat, Kovács Petronella: Börrel borított, fémdíszítványokkal ékesített, 18. századi, erdélyi ládák történeti és készítőtechnikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei. (Cercetări istorice și tehnice privind lăzi transilvănene de sec. 18, învelite în piele și cu ornamente metalice. Analize comparative și posibilități de conservare.) DLA disszertáció (Teză de doctorat), Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori iskola (Universitatea de Arte Plastice), 2007.

gravare, aurire-argintare, pictare sau imprimare. Pe lângă acestea, în secolele 17–18 s-a răspândit în întreaga Europă tehnica alcătuirii modelelor din cuie.⁴

Descrieri contemporane ne atestă folosirea și pe teritoriul Ungariei istorice a lăzilor de voiaj decorate cu cuie.⁵ În cadrul prezentării tehnicii de confecționare a lăzilor, enciclopedia lui Krünitz⁶ descrie detaliat tehnica confecționării chingilor (curelelor) și a cataramelor și elementelor de orfevrărie,⁷ însă nu pomenește decorațiunile acestora. În același timp, însă, menționează că pentru învelirea lăzilor de voiaj s-au folosit de multe ori și piei cu blană: „Pielea de focă s-a întrebuințat la învelirea lăzilor de voiaj (cufăre) împreună cu blana pentru că astfel asigurau impermeabilitate”.⁸

Pe baza lăzilor păstrate se poate afirma că atât pieile, cât și elementele de orfevrărie erau adesea ornate cu motive florale. În timp ce lăzile spaniole, franceze și engleze din sec. 17–18, învelite în piele le decorau cu modele formate din cuie cu cap rotund simplu sau ornate (*foto 1.*), lăzile italiene se ornaș mai degrabă cu benzi metalice decorate prin gravare, ciocănire sau alte tehnici de decorare a metalelor, aceste benzi formând câmpuri derptunghiulare. Printre lăzile germane și austriece din sec. al 18-lea, întâlnim exemple pentru ambele tehnici.⁹

Lăzile reprezentând subiectul studiului de față aparțin de o a treia categorie: a celor decorate cu plăci de metal în

forme florale.¹⁰ Până la începerea cercetărilor din acest tip s-au publicat șapte piese, originale din Transilvania, din sec. al 18-lea (*tabelul 1. a., c., e., f., h., m., o.*). Una din piese, atunci în proprietate privată, din 2003 aparținând Muzeului de Arte Aplicate, a fost expusă publicului de Balogh Jolán în 1957¹¹ (*foto 2., tabelul 1. f.*).

1.2. A.n. ladă Pákei

Lada învelită în piele roșcată, cu ferecături, cu bogate elemente decorative florale fin stilizate, tăiate din plăci subțiri de fier aparținând familiei Pákei de origine secuiască, de la Pachia, stabilită la Cluj la începutul sec. al 17-lea, a fost identificată de Balogh Jolán ca fiind opera unor meșteri clujeni maghiari. A considerat anul – 1776 – înscris pe capacul lăzii ca fiind anul confecționării. Asemănă structura casetată și decorațiunile florale ale lăzii cu tavanele casetate, și pe baza comparării cu lucrările bisericești consideră că desenul motivelor ornamentale se poate atribui tâmplarului Asztalos Boka János din breasla tâmplarilor clujeni. „Având în vedere că desenele ornamentice aparțin în mod cert unui meșter maghiar, putem presupune că și ferecăturile au fost realizate de un alt meșter maghiar...”¹²

Sub elementele de metal au inserat peste piele bucăți de catifea vopsite în albastru, roșu și galben, (care astăzi sunt puternic decolorate), Balogh considerând acestea ca fiind inspirate de o tehnică de smălțuire a pielii, tehnică formată în secolul al 18-lea de către legătorii de carte clujeni. Stilul motivelor florale, ale căror linii mai libere se pot pune pe seama influențelor de stil rococo din Ungaria și Europa de Vest de la sfârșitul sec. al 18-lea, în schimb Balogh înrudește acestea cu Renașterea târzie transilvăneană, de la sfârșitul sec. al 17-lea, cu influențe italiene și turcești. Interiorul lăzii este captușit cu pânză de in crudă, decorată în interiorul capacului cu dungi roșii ondulate și decupaje de hârtie cu motive florale roșii și verzi (*foto 2., 1. tabelul f.*). Motivul central este înconjurat de o panglică îngustă, fixată în formă de stea. Sertarul lăzii captușit cu pânză are canturile decorate cu fâșii de hârtie cu margini tăiate în zig-zag, iar latura frontală este decorată cu aplicații de hârtie de culoare roșie și verde. Balogh consideră că aceste aplicații își au originea în decorațiunile cu decupaje de hârtie folosite la sfârșitul secolului al 18-lea la legăturile de hârtie a a.n. protocale.

Balogh Jolán nu discută funcția originală a lăzii: de zestre, de voiaj sau pentru haine. Ca deținători îi numește pe membrii familiei Pákei, care au trăit în sec. al 18-lea,

⁴ Din cuiele deseori cu capete ornamentate se compuneau borduri, forme geometrice și florale, dar le foloseau și la compunerea monogramelor și inscripțiilor. Pe lângă lăzi, această tehnică s-a folosit în Ungaria, sec. al 18-lea și la inscripționarea sicriilor învelite în textile precum putem vedea la unele cripte din Ungaria (biserica catolică de la Sárospatak, biserica „Fehérek temploma” din Vác, Biserica Maicii Domnului de la Jászberény). Vezi: Kovács Petronella: Egy XVIII. századi textillel borított gyermekkoporsó konzerválása. (Restaurarea unui sicriu de copil învelit în textile) In.: Műtárgyvédelem (Conservare) 22. Red. Török Klára. Magyar Nemzeti Múzeum, 1993, Kovács Petronella: A váci Fehérek templomában feltárt festett és textillel bevont koporsók restaurálása. (Restaurarea sicriilor pictate și învelite în textile, descoperite la biserica de la Vác). In. Műtárgyvédelem (Conservare) 26. Red. Török K. Magyar Nemzeti Múzeum, 1997. pp., Bathó Edit: A jászberényi Nagyboldogasszony római katolikus templom kriptájának feltárása. (Relevarea criptei de la Biserica Maicii Domnului din Jászberény) In. Magyar Múzeumok (Muzeu ungare) XIII. évf. 3. sz. Red. Basics B. Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 2007. pp. 38–40.

⁵ „pe capra din spate a trăsorii maghiare s-a așezat o ladă mare, bătrână, învelită în piele neagră și decorată cu cuie de cositor... (1736) Erdélyi szótörténeti tár. (Dicționar etimologic al Transilvaniei) VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, Editura Kriterion, București, 1995. 760. p. Pe lângă negru, lăzile se mai înveleau și în piei de culoare roșcată sau brun-roșcată: „domnia sa, dragul și răposatul meu unchi șă nu se sfieze a trimite mica ladă din piele roșcată, argintată...”, (1796). Erdélyi szótörténeti tár (Dicționar etimologic al Transilvaniei). VII. 760. p

⁶ G. Krünitz: Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung. 1773–1858. vol 42, 1788. www. Krünitz.online Krünitz, Koffer. Traducerea vezi . B. Perjés Judit – Kovács Petronella op.cit. 26–29. pp. (traducere de. Kovács P.)

⁷ Krünitz op.cit.

⁸ Krünitz op.cit.

⁹ Gall, G., Leder im Europäischen Kunsthandwerk. Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, 1965. 285. fig 221.

¹⁰ La expoziția Muzeului Național din Krakovia este expusă o ladă din jurul anului 1700 decorată cu vrejuri formate din plăci de fier. Aceasta este captușită cu mătase, forma și dimensiunile ei, precum și execuția ornamentelor metalice fiind diferită de cea a lăzilor ardeleni

¹¹ Balogh Jolán: Kolozvári reneszánsz láda 1776-ból (Lada renescentistă clujană, din 1776). In: Kelemen Lajos emlékkönyv (volum comemorativ Kelemen Lajos), București, 1957. 9–23. p.

¹² Balogh Jolán. op.cit. 15. p

pe Pákei József (1717–1718) notar al cancelariei, sau pe fiul acestuia, Pákei János (1755–1788) procuror clujean, respectiv soția vreunuia.

1.3. Alte lăzi ardelenene decorate cu flori din plăci de metal, publicate

Lada descrisă mai sus este considerată de Balogh o capodoperă unică, oglindind vraja specific transilvăneană. Probabil ea nu a avut cunoștință despre un alt exemplar asemănător, ajuns de la Arad în Muzeul Etnografic de la Budapesta în 1909, datat din 1768, cu flori decupate din plăci de cupru¹³ (tabelul 1. h.), respectiv despre o ladă foarte asemănătoare păstrată încă de pe atunci la Muzeul de Arte Aplicate de la Budapesta, datată din 1762 (tabelul 1. a).

Acesta se poate explica probabil prin faptul că aceste lăzi învelite în piele nu erau rare în Ungaria, așa cum menționează K. Csilléry¹⁴ la achiziționarea unei alte lăzi (tabelul 1. m.) de acest tip (învelit în piele, cu aplicații de cupru) de către Muzeul Etnografic, însă aceste piese zăceau în adâncul depozitelor. Mai mult, Koroknay Éva menționează în lucrarea sa *Művészi bőrmunkák Európában (Lucrări de piele artistice din Europa)* publicată în 1963: „În Ungaria și lucrările de piele sunt atestate doar de sursele scrise contemporane lor: literatura noastră de specialitate nu se ocupă cu aceste amintiri. Drept e că și în străinătate atenția s-a întors către aceste piese de piele foarte sensibile și perisabile abia în urmă cu 20–25 de ani.”¹⁵

Într-o publicație mai târzie, „A népművészet és a történeti stílusok” (Arta populară și stilurile istorice)¹⁶, în cursul analizei ornamentelor textilelor, mobilelor, etc, Balogh menționează din nou lada Pákei și într-o notă de subsol scrie următoarele: „Ladă asemănătoare din 1771 se păstrează în muzeul de la Nagykörös (tabelul 1. c.), și alta din 1762 la Muzeul de Arte Aplicare”¹⁷ (tabelul 1. a.). Mai multe date sau imagini nu conține această publicație despre acestea.

În afară de cele menționate mai sus, literatura de specialitate maghiară publică imaginea a două alte lăzi asemănătoare. Una din imagini este descrisă ca „ladă veche cu ferecături din cupru” (tabelul 1. o.).¹⁸ Proveniența și locul păstrării sunt necunoscute. Lada de zestre expusă publicului ca aparținând familiei Bocsánczy¹⁹, din 1790

este păstrată astăzi la Muzeul Tarisznyás Márton (tabelul 1. l.).

1.4. Lăzi ardelenesti învelite în piele, cu ornamente florale din plăci metalice, descoperite în cursul cercetărilor

În urma cercetărilor au fost descoperite alte **nyolc** lăzi. Dintre acestea una la Muzeul Național al Ungariei (tabelul 1. g), una la Muzeul Etnografic (tabelul 1. i), celelalte în proprietăți publice și bisericești din România. Acesta din urmă locații sunt: biserica ameană de la Gherla (tabelul 1. d.), Muzeul Tarisznyás Márton – Gheorgheni (tabelul 1. j.), Muzeul Brukenthal – (tabelul 1. e., p.), Muzeul Castelul Corvinstilor, Hunedoara, (tabelul 1. n) și Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc (tabelul 1. b.). În fișele lăzilor păstrate în muzeele din Ungaria, locul de proveniență este deasemenea notată ca fiind Transilvania.

1.5. O ladă cu motive florale din plăci metalice publicată în literatura de specialitate străină

În literatura de specialitate străină am găsit o ladă asemănătoare cu cele descrise mai sus (tabelul 1. k).²⁰ Piesa păstrată la Muzeul de Arte Aplicare de la Zagreb a fost identificată mai întâi ca fiind de proveniență spaniolă din sec. al 18-lea. Considerăm pe baza motivelor ornamentale, că această ladă prezintă asemănări mai degrabă cu lăzile ardelenesti din sec. al 18-lea, decât cu lăzile spaniole sau din alte țări vest-europene. Presupunerea noastră a fost adeverită de faptul că în noul catalog al muzeului piesa apare ca de origine transilvăneană.²¹

1.6. Ornamentica lăzilor cercetate. Asemănări și diferențe

Ornamentica lăzilor ardelenesti prezentate este foarte asemănătoare, constând din înveliș de piele, structură casetată din benzi metalice și elemente florale din plăci metalice (floare de stea, rosetă, rodie, flori cu trei sau mai multe petale, boboci în formă de inimă, flori în formă de cerc, cu trei petale, ulcior italianesc, ghindă). În structura casetată apar doar deosebiri mici în numărul și împărțirea câmpurilor: pe latura frontală a lăzilor 8(2–6), 7(3–4), 6(2–4), 10(4–6), pe capac 10(2–8), 15(9–6), 13(1–12), 18(12–6), 18(6–12), 7(1–6).²² Motivele înșirate mai sus apar în aceste câmpuri fie în structuri mai rigide fie cu o linie mai ușoară. Ulciorul italianesc nu apare la fiecare

¹³ K. Csilléry, K., 'A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény gyarapodása' - (îmbogățirea colecției de mobilă și corpuri de iluminat), In: ifj. Kodolányi J., 'A Néprajzi Múzeum (Muzeul de Etnografie) 1963–64. évi tárgygűjtése', In: Néprajzi Értesítő, Budapest, 1965. 222

¹⁴ K. Csilléry 1965, 222–223. fig 59

¹⁵ Koroknay Éva: *Művészi bőrmunkák Európában*. (Lucrări artistice din piele din Europa) In.: *Cipőipari dokumentáció*, 1963/3. 43. o

¹⁶ In: *Néprajzi Értesítő* 1967. XLIX., 153. p.

¹⁷ Acesta a fost publicat mai târziu de Vadászi Erzsébet. vezi Vadászi Erzsébet: *Meubles d'art*. In: *Ars Decorativa* 7. Bp. 1982. 126–127 p.

¹⁸ Orbán, B. *Székegyháza képekben* (Secuimea în imagini), Kriterion, București, 1971. 61. fig. 92.

¹⁹ Tarisznyás, M., *Gyergyó történeti néprajza* (Etnografia istorică

a Gheorgheniului). Kriterion, București, 1982. fig. 70.

²⁰ Kružić Uchytíl, V., *Barokni namješta*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1985. 124., 181. fig. 34

²¹ Bagarić, M., *Hidden treasure of the Museum of Arts and Crafts, Zagreb*, Museum of Arts and Crafts, Zagreb, 27 November 2006–28 February 2006. 391. Kat. 6.

²² Primul număr denotă toate câmpurile, primul număr din paranteză indică numărul câmpurilor mari, iar al doilea numărul celor mici

piesă. Dintre lăzi una, pe care nu apare anul însemnat, datat din sec. al 19-lea, este decorat cu motive florale doar pe capac, cu un ulcior italianesc, care cuprinde mai multe câmpuri din centrul decorațiunii de pe capac.

Pe baza anilor inscripționate pe capacul lăzilor (în cazul celei de la Zagreb, pe latura frontală) – 1762, 1768, 1771, 1772, 1776, 1777, 1781, 1785, 1789, 1790 – se pot data pe a doua jumătate a sec. al 18-lea. Capacul lăzii de la Muzeul Etnografic, achiziționate în 1963, este deteriorat, elementele decorative sunt incomplete, dacă original a avut anul inscripționat, acesta în momentul achiziționării nu se mai regăsea. În schimb, pe baza notelor sale de stil, a tehnicii de confecționare, respectiv pe baza țesăturii de câptușeală imprimată, ea se poate data pe aceeași perioadă cu cele mai sus menționate (*tabelul 1. m*). Ornamentica de pe capacul lăzii din fotografia realizată de Orbán Balázs nu este deloc vizibilă. Pe baza structurii casetate de pe frontonul și laturile lăzii, respectiv pe baza motivelor florale greu descifrabile de pe latura frontală a lăzii, aceasta se poate încadra în grupul lăzilor descrise mai sus. Aceasta a fost realizată probabil în a doua jumătate a sec. al 18-lea (*tabelul 1. o.*).

Pe lângă asemănări se pot observa și diferențe importante în ornamentica de pe capacele lăzilor. Pe baza acestora ele se pot împărți pe trei categorii. Capacul a șapte dintre lăzi este decorat doar cu motive florale (*tabelul 1. a., b., c., f., i., n., p.*), pe cinci apare vulturul bicefal încoronat, ținând sabia și sceptrul. Pe alte două piese apare coroană de lauri sau coroană, respectiv două coroane (*tabelul 1. d., e.*). Tot o diferență este și faptul că pe cele din ultimele două categorii apare și monogramă. La piesa de la Zagreb, vulturul apare în loc de capac pe învelitorul de protecție dinspre fronton. Acesta însă nu este ornament metalic, ci este realizat în tehnică de pielărie (*tabelul 1. k*). La cele mai multe lăzi, acești învelitori de protecție s-au deteriorat, astfel nu se poate stabili, dacă în cazul celor fără vultur pe capac ar avea acest motiv pe învelitorile de protecție. Învelitorii păstrați, respectiv fragmentele acestora sunt simple, fără decor sau cu ornamentică liniară imprimată prin presare, de aceea putem presupune că vulturul nu apărea pe ele. Astfel lada de la Zagreb este un exemplar deosebit.

Motivul vulturului se regăsește pe învelitorul de protecție din față al unei lăzi de voiaj austriece din colecția Muzeului de Arte Aplicate, din sec. al 18-lea, realizat în tehnica reliefării pielii (*foto 3–4.*). Iar în cazul lăzii de voiaj austriece păstrate în Deutsches Ledermuseum (Offenbach) un motiv asemănător în relief este realizat pe capacul acesteia (*foto 5.*).²³ Completările pielii de pe capacul lăzii de la Budapesta arată că inițial și acesta prezenta

ornament în relief de dimensiuni mai mari. Cele două lăzi de voiaj austriece se aseamănă cu cele transilvănene doar prin dimensiuni și structura lor casetată, pe acestea neregăsindu-se ornamentica florală.

1.7. Relația dintre lăzile studiate și armenii din Transilvania

După cum reiese din documentele păstrate în arhive, trei dintre lăzile decorate pe lângă motivele florale și cu vulturul bicefal sau cu coroană, au ajuns în colecțiile muzeale din proprietatea unor familii de armeni – Lászlóffy (Issekutz), Burján (Bocsánczy), Verzár. Două alte lăzi fiind păstrate și astăzi în bisericile armenie de la Gherla și Dumbrăveni, astfel putem presupune că și acestea au parvenit din familii armenie. Originea armeană a lăzii cu vultur bicefal din proprietatea Muzeului Etnografic nu este cunoscută. În urma cercetărilor privind originea lăzilor cu ornamentație pur florală nu am găsit legături armenie. Dintre acestea una a aparținut familiei Pákei din Secuime, iar pe baza datelor muzeale una era proprietatea unei familii săsești.

1.8. Stabilirea armenilor în Transilvania, drepturile și activitatea lor

Tradiția istorică leagă stabilirea armenilor în Transilvania de anul 1672, când la invitația lui Apafi Mihály mii de armeni trec granița din Moldova învecinată. În schimb relațiile lor comerciale cu Transilvania sunt atestate și de documente mai vechi. „Pe vremea regelui Ludovic cel Mare, care a întărit în repetate rânduri libertatea cultelor și privilegiile armenilor stabiliți în Polonia, la Brașov s-au stabilit negustori armeni din Balcani și s-au asociat într-o cameră de comercianți în defavoarea breslelor săsești. Despre această situație ne mărturisește o plângere înaintată de sașii brașoveni către curtea regală în 1381, prin care cer reducerea libertății comercianților armeni”.²⁴ După alte surse, papa Bonifaț IX. în 1399 face referire la armenii brașoveni, care probabil erau în legătură cu sașii interesați în comerțul de la Levante.²⁵ În primul trimestru al sec. al 16-lea în registrele brașovene figurează mai multe nume de armeni care practicau comerț în străinătate. Iar în anii 1600 în Principatul Transilvaniei activitatea comercială a grecilor, românilor, dalmațienilor și a armenilor era reglementată de legi. Armenii din Moldova, fiind persecutați pe motive de religie și datorită participării lor la răscoala împotriva voievodului Moldovei de origine greacă, la chemarea lui Apafi s-au stabilit la Bistrița, Gheorgheni,

²³ după cele comunicate prin scrisoare de către Dr. Nenno, R. (Deutsches Ledermuseum) se mai cunoaște o ladă asemănătoare celei de la Offenbach: „Printre documente există o scrisoare de la Christian Freiherr von Steeb, de la Graz (1993), care descrie o ladă aproape identică celei de la noi, a cărei câptușeală este din pânză de culoare roz, cu bordură albastră și galbenă. Relieful din spate reprezintă același cal sărind, ca cel de la Offenbach.”

²⁴ Nagy Kornél: Magyar-örmény történelmi kapcsolatok. (Relații istorice armeno-ungare) In.: Örményország kincsei. Titkok az Araráról. (Tezaurul Armeniei. Mistere de la Arara.) Kiállítási katalógus (Catalogul expoziției). Red.: Kocsis Péter Csaba și Vasváry Viktor. 53–55 p.

²⁵ Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. (Schimbările numărului și structurii populației armenie din Transilvania, sec. 18) In.: Erdélyi Múzeum, 59. 1997. 1–2 füzet 104–122. pp.

Frumoasa (Ciuc-Sepviz), Sînimbrul Gurghiului, Petelea, Suseni și pe domeniul Apafi, la Dumbrăveni (Ibașfalău). Apafi vedea în armenii comercianți și meșteșugari speranța înfloririi Principatului Transilvaniei și posibilitatea consolidării burgheziei, contracarând influența comunităților săsești. De aceea le-a acordat armenilor o serie de privilegii – dreptul liberei alegeri a judecătorului, libera practică a meșteșugurilor și a comerțului – care au fost ulterior consolidate și de fiul său, Apafi Mihály. Deși pe vremea Habsburgilor privilegiile lor comerciale s-au lărgit²⁶ și s-au bucurat și de alte avantaje, nu au reușit să câștige noi privilegii generale datorită opunerii ordinilor transilvănene. Gherla fondată în 1700 a primit privilegiu regal în 1726 de la regele Carol III, iar Dumbrăveni în 1733, pe urmă ambele au devenit orașe libere de la Iosif II, însă de acest rang s-au putut folosi în mod real abia după 1839.²⁷

Armenii din Transilvania au practicat în primul rând negoțul în străinătate – cei mai înstăriți comercializau bovine, piei crude, practicau transportul cu pluta, iar cei mai săraci erau negustori ambulanti – formând o verigă între țările de est și orașele poloneze, cehe, germane, olandeze și italiene.²⁸ „Nobili ardeleni, de la guvernatori la episcopi, își făceau achizițiile din străinătate și tranzacțiile financiare prin comercianții armeni.”²⁹

Dintre meșteșuguri armenii practicau în primul rând cele legate de pielărie, dar printre ei erau și cojocari, cizmari, croitori, țesători, măcelari, fierari, giuvaeri, bărbieri și chirurși. De multe ori practicau mai multe meserii. Influența lor asupra economiei transilvănene a culminat în a doua jumătate a sec. al 18-lea. În această perioadă mai multe familii armenie au primit blazon nobiliar sau chiar titlu de aristocrație. În același timp începe și emigrarea armenilor înstăriți, respectiv se mută în regiunile viticole de la Hegyalja, respectiv pe teritoriile mlăștinoase din Banat și Bácska, părăsite după invaziile turcești. „Oricine era liber să ia din aceste pământuri, erau ieftine... și nu le trebuiau nimănui. Dar ce vorbesc, nimănui? Le trebuiau armenilor. Căci atunci s-au mutat de la Gherla familiile Ka-

rátsonyi, Goroce, Dániel, Jakabbfy ..., de la Gheorgheni familiile Novák, Czárán, Lázár ... și au cumpărat pământuri în sudul Ungariei. Au drenat aceste pământuri, au săpat șanțuri permanente, le-au arat, le-au semănat. Acum aceste pământuri sunt cele mai bune terenuri de cultivat și armenii sunt cei mai bogați dintre armenii din țară...”³⁰

La sfârșitul sec. al 18-lea, începutul sec. al 19-lea schimbările aduse de reforma industrială și de războaiele lui Napoleon nu au favorizat meseriilor și comerțului practicate de armeni, astfel rolul jucat de ei în economia Transilvaniei în sec. al 18-lea a început să scadă, au trecut la comerțul intern și a început risipirea populației armenie din marile centre către alte localități din Transilvania. În sec. al 19-lea, burghezia armeană mândră de rădăcinile sale armenie, dar în același timp asumându-și și identitatea maghiară, a participat în număr însemnat la revoluția de la 1848–49. În urma dictatelor de pace de după primul război mondial, mulți urmași ai armenilor transilvăneni se stabilesc în Ungaria, în primul rând la Budapesta. O parte din lăzile învelite în piele și decorate cu aplicații metalice păsrate în muzeele din Ungaria au ajuns în colecții de la ei.

1.9. Armenii din Transilvania și motivul vulturului bicefal

Dintre simbolurile heraldice de origine animalieră, vulturul bicefal a fost larg răspândit în întreaga Europă. „Din 1434, de la încoronarea regelui Sigismund I, acesta a fost stema Imperiului Romano-German. Ca semn al supremei demnități ambele capete au o aură luminoasă și deasupra acestora plutește coroana imperială. O premisă a acestui simbol este vulturul bicefal bizantin. În Europa Centrală, acest motiv s-a răspândit odată cu introducerea monedelor imperiale, care conform reglementărilor trebuia să reprezinte pe una din fețe vulturul bicefal, iar pe cealaltă blazonul emitentului.”³¹

Szongott Kristóf, istoric de origine armeană a studiat istoria armenilor din Ungaria sec. 19, tratând despre stema Gherlei cu vulturul bicefal (foto 6.), el consideră acest motiv ca fiind o străveche stemă armeană, la care crucea s-a inserat între cele două capete după convertirea ala creștinism. Szongott consideră: „Vulturul bicefal era întrebuițat în Est din sec. VI.-VII. î.Cr. – Apare ca stemă orășenească sau tribală pe diverse monede, covoare, textile prețioase, dar nu întotdeauna cu rol heraldic, ci în ansamblul altor motive... Împărații bizantini de origine armeană au fost primii care au utilizat simbolul vulturului bicefal în Imperiul Roman de Răsărit, fiind stema națiunii armenie”³² Citându-l pe istoricul român,

²⁶ Împăratul Lipot I prin Diploma Leopoldinum emisă în 1690 a lărgit aria privilegiilor lor

²⁷ În ciuda Ordonanței „colegiile și ordinele” nu au luat în considerare poruncile împăratului și au continuat să considere armenii drept străini, de aceea instaurarea ordonanței s-a prelungit până în 1839. Mai detaliat vezi. Gazdovits Miklós: Az erdélyi örmények története. (Istoria armenilor transilvăneni) Kriterion, Cluj, 2006. 241. p, respectiv Molnár Antal: Szamos-útvár és az örmények. (Gherla și armenii) In.: Az Osztrák-Magyar monarchia írásban és képen (Imperiul Austro-Ungar în imagini) Cd-rom, Arcanum kiadó, Budapesta é. n. Ediția originală a operei în 21 de vol. Budapesta, 1886–1901.

²⁸ Armenii din Polonia sec. 17 „erau înstăriți și datorită acestui fapt aveau putere. Se bucurau de multe privilegii, pe care le-au obținut de la regii polonezi prin înțelepciune și îndemănare în ciuda opunerii deseori vehemente a cetățenilor. Comerțul întregii zone estice a Poloniei, nu doar către Levante ci către întreaga Europă nord-estică, ajungând până la Amstel, unde au fondat o colonie importantă, nu este de mirare că au devenit adevărați cetățeni mondiali. In.: Az Osztrák-Magyar monarchia írásban és képen. (Imperiul Austro-Ungar în scris și imagini) Cd-rom, Arcanum kiadó é. n.

²⁹ Molnár Antal op. cit.

³⁰ Szongott Kristóf: Szamosútvár. A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben. (Gherla, metropola armeană în scris și imagini) Gherla, 1893. 26–27. o

³¹ Jaspers, F-W. – Ottenjann, H.: Volkstümliche Möbel aus dem Ammerland. In.: Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen. 1982. 141–142. o.

³² Szongott Kristóf op. cit. 26. p Constantin născut în purpură și alți împărați bizantini erau într-adevăr de origine armeană

Hajdeu, Szongott susține că armenii din Țara Românească „au adus vulturul bicefal direct din Armenia” și l-au păstrat și după stabilirea în Transilvania.³³ Însumând toate argumentele el susține: „Cred că după cunoașterea datelor istorice și heraldice nimeni din această țară nu o să mai creadă în opinia eronată, cum că armenii ar fi împrumutat stema din Austria”; deși geografia nici nu denota încă Austria pe vremea când vulturul bicefal exista deja în blazonul armean.³⁴

Contrar celor descrise mai sus, în urma cercetărilor în documentele legate de stabilirea armenilor în Ardeal, nu am găsit nici o referire sau probă autentică menită a susține teoria lui Szongott, bazată probabil pe tradiții populare armene.

Odată cu răspândirea în Europa a monedelor imperiale cu reprezentarea vulturului bicefal, utilizarea acestui simbol ca element decorativ, s-a generalizat: se regăsește pe arme, pe piese de harnașament, vase de cositor, uși de sobă, ferecături de uși și ferestre, pe obiecte de uz general din ceramică sau pe mobilă. Nu trebuie neglijat faptul că lăzile studiate au fost confecționate – conform datelor înscrise pe ele – între 1776–1790, probabil pentru comandanți armeni din Transilvania. Se ivește deci întrebarea dacă acest motiv are doar rol decorativ, sau se referă la etnia proprietarilor, sau are vreun alt înțeles.

Rolul pur decorativ poate fi exclus tocmai prin faptul că lăzile cu vultur bicefal proveneau din proprietatea armenilor, iar cele cu motive florale din proprietate maghiară, secuiască(?) sau săsească, sau în cazul unora nu avem date în această privință.

Lada prezentată de Balogh Jolán provine din proprietatea unei familii, și anume familia Pákei, după care și-a primit numele, aceasta fiind o familie clujeană de origine secuiască. Celalată ladă de la Muzeul de Artă Decorativă a fost achiziționată la începutul sec. XX de la Ászpiz Samuel. Cercetând după date referitoare la persoana fostului proprietar putem presupune, că acesta este însăși Ászpiz Sámuel sau rudă cu acesta, despre care citim în rubrica *Vești Cotidiene* din data de 5. noiembrie 1885 a ziarului *Kolozsvári Közlöny*: „În vitrina lui Demeter József este expus publicului un tablou bun. Acesta reprezintă un cetățean bine cunoscut al orașului nostru, pe Ászpiz Sámuel și a fost realizat de tânărul artist Kún Sámuel.”³⁵ Dacă acceptăm această presupunere, putem deduce că și această a doua ladă a Muzeului de Artă Decorativă provine din proprietatea unei familii clujene. Nu am reușit să identificăm originea lui Ászpiz Sámuel, dar putem presupune că nu este de etnie armeană, întrucât nici Szongott Kristóf în a sa *Genealogie a familiilor armene din Ungaria*³⁶ și

nici Gudenus János József în lucrarea sa: *Genealogia familiilor nobilemaghiare de origine armeană* nu pomenesc acest nume de familie.

Exemplarul de la Muzeul Etnografic, figurând în evidență ca ladă de trăsură, ai cărei foști proprietari sunt necunoscuți, seamănă chiar și prin textila de căptușeală cu o ladă considerată lada breslei țesătorilor de la Hunedoara. Această din urmă meserie a fost practică și de armeni, însă apartenența lor la acea breaslă necesită mai multă cercetare. Cele două lăzi înflorate dein Muzeul Brukenthal au fost achiziționate în 1977. Fișele le consemnează ca fiind lăzi de voiaj, dintre care una de origine poloneză. Funcția și originile lăzii care a ajuns la Muzeul Haáz Rezső printr-un anticar de la Tg-Mureș, sunt necunoscute. Despre lada cunoscută prin Orbán Balázs nu avem deloc date.

Urmașul proprietarului lăzii cu numărul de inventar 63.41.1 de la Muzeul Etnografic, Dr. Lászlóffy Mihály, președintele colegiului penal de la judecătoria de la Budapesta scrie următoarele într-o scrisoare din 3 ianuarie 1940 către familia sa despre lada atunci încă în proprietatea sa: „V-am pomenit că deși partea inferioară s-a deteriorat, pe capacul lăzii există un ornament din aramă, ce reprezintă vulturul bicefal. Mreu am crezut că acesta reprezintă vulturul bicefal austriac și că maestrul a aplicat acest ornament în semn de loialitate față de Curtea vieneză... Eram în mare eroare. Studiind istoria și poporul armean, citesc pe pagina 25 a cărții *Metropola ungaro-armeană* că: „...armenii folosesc acest simbol cu mult dinaintea împăraților romano-germani, austrieci. „Așadar nu trebuie să ne fie rușine pentru vulturul bicefal de pe capacul lăzii.” Membrii familiei păstrează această tradiție, însă nu cunosc alte piese decorate asemănător.

Poate că vulturul bicefal de pe lăzi reprezintă stema folosită cu siguranță la Gherla de către armeni, poate că reprezentat împreună cu soarele și luna, acesta face referire la Principatul Transilvaniei. Mult mai probabil pare, însă, că armenii înnobilați în a doua jumătate a sec. al 18-lea datorită ajutorului militar sau financiar acordat, vroiau să-și exprime loialitatea față de Habsburgi (*foto 6–8*). Reprezentanții de vulturi bicefali sunt categoric mai asemănători – prin aură, coroană, coroană cu cruce – stemei Habsburgilor decât celei publicate de Szongott ca fiind stema Gherlei.

1.10. Monogramele de pe lăzi

Dezvelirea identității monogramelor și cercetarea documentelor familiale ar ajuta răspunderea acestor întrebări. Însă experimentele în această direcție ne-au adus mereu doar răspunsuri parțiale.

Dintre lăzile păstrate la Muzeul Tarisznay Márton, una poartă monograma FK (*foto 8. b., tabelul 1. j.*), cealaltă, a.n. ladă de zestre Bocsányi are monograma incom-

³³ Szongott Kristóf op.cit. 26–27. p

³⁴ Szongott Kristóf op.cit. 27. p.

³⁵ Kolozsvári Közlöny. Kolozsvár, 1885. November 5. 255 szám. Napi Hírek rovat. (Buletinul de Cluj, Cluj, 5. noiembrie 1885., nr. 255. Rubrica Știri Cotidiene). Pe inventarul Muzeului de Arte Aplicate și pe fișa obiectului numele figurează ca Ászpiz.

³⁶ Szongott Kristóf: A Magyarhoni örmény családok genealogiája, (Genealogia familiilor armene din Ungaria), Gherla, 1989. Reprint.

Gudenus János József: Örmény eredetű magyar nemesi családok genealogiája. (Genealogia familiilor nobiliare armene maghiare) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2000

pletă – A. – (tabelul 1. l.). Studiind foaia matricolă a stării civile de la Gheorgheni nu am găsit numele potrivite acestor monograme. Lada din proprietatea Muzeului Național al Ungariei, cu monograma VK (tabelul 1. g.), a fost trecută în evidență pe baza celor afirmate de vânzător ca fiind diplomatul familiei Verzár. În genealogia întocmită de Gudenus, apare un membru de familie Khatun, născut în 1748 și un Kristóf, născut în 1757. Alte date ale lor nu sunt afișate, astfel nu putem afla dacă trăiau în anul 1776, inscripționat pe capacul lăzii. Dacă trăiau aveau 28, respectiv 19 ani, poesa putând fi al oricărui.

Studiind lada s-a descoperit pe partea superioară a sertarului s-a notat cu vopsea neagră numele Miller Klementina (foto 9.). Conform arborelui genealogic Miller Klementina, fiica lui Verzár Veronika și Miller Adolf s-a născut în 1856 la Gherla.³⁷ Probabil a moștenit lada de la mama ei, Verzár Veronika, care din partea ambilor părinți este urmaș al familiei Verzár. Kathun și Kristóf, menționați mai sus, erau frați ai bunicului din partea tatălui ai Veronicăi Verzár. Nu știm, dacă Miller Klementin s-a căsătorit sau nu, așadar nu am cercetat ordinea moștenirilor. În orice caz, însemnarea Miller Klementin întărește datele comunicate de vânzător, cum că lada a aparținut cândva familiei Verzár.

Despre foștii proprietari ai lăzii păstrate în biserica armeană de la Gherla, datată pe 1972, cu monograma VK (tabelul 1. d.) nici preotul nici administratorul nu ne pot da informații. La Gherla au trăit și familiile Verzár, Vártán și Vertán. În ladă sunt păstrate documentele mai multor familii. Dacă va fi posibilă cercetarea acestora, poate vom găsi printre ele unele care ne pot ajuta în stabilirea fostului proprietar.

1.11. Ladă de voiaj – ladă de zestre?

Funcția lor originală și schimbări ale funcției îndeplinite

În cazul lăzilor studiate, și funcția lor originală era cu semen de întrebare. Conform celor spuse de vânzătorii sau donatorii două (Issekutz, Bocsánzy) sunt înregistrate ca ladă de zestre, una (Verzár) ca diplomat, cele de la Sibiu ca lăzi de voiaj, iar exemplarul de la Hunedoara, drept ladă de breaslă a țesătorilor.

Una din cele două lăzi păstrate la Muzeul Etnografic, cea cu motivul vulturului bicefal, este considerat de tradiția familială, ca fiind lada de zestre a lui Issekutz Rebeka³⁸ (tabelul 1. m). Fata armeană născută în 1813 s-a măritat în 1839 (foto 10–11.). Lada purtând aceleași caracteristici stilare cu cele confecționate între 1762–1790 nu putea fi realizată cu ocazia acestui mariaj. În scrisoarea³⁹ ce acom-

pania zestrea, scrisă în ziua următoare căsătoriei de către tatăl miresei, Issekutz Deodát, lada de zestre nu este menționată (foto 12. a-b.). Zona capacului, unde de obicei apare monograma prezintă pierderi de material, astfel nu se poate stabili, dacă fata a moștenit-o din partea mamei sale, Isaák (Isák) Mária, deasemenea armeană,⁴⁰ sau din partea tatălui, eventual prin soțul ei, armean, Lászlóffy Jakab.

Acest exemplar, asemănător lăzii Verzár, exemplifică tradiția moștenirii acestor lăzi de-a lungul generațiilor și a modificării funcției lor. Issekutz Rebeka și-a primit lada de zestre deja folosită, iar la fiica ei ea a servit pentru păstrarea rufelor de spălat, iar nepotul ei a găsit-o în podul murdar și plin de scrum,⁴¹ iar de la acesta a ajuns în muzeu.

Lăzilor învelite în piele, folosite ca lăzi de zestre – coffre de marriage – literatura de specialitate a obiectelor de piele nu le acordă un capitol separat. Schürmann susține⁴² că față de celelalte lăzi, pe a.n. lăzi-cufăr, dintre care multe erau de zestre, altele doar de depozitare, între sec. 17–19 în loc de iscripții se aplicau doar monograme. În jurul anilor 1750, în regiunile germane de nord, lăzile în formă de sicriu au fost înlocuite cu a.n. lăzi-cufăr cu capacul bombat. Acestea pot fi pictate sau nepictate, cele mai prețioase au fost învelite în piele, cu ferecături din fier sau alamă. Ele erau de obicei așezate pe picioare strungărite, care în multe cazuri au fost înlocuite ulterior cu roți pentru a le putea mișca mai ușor (foto 13). Ele serveau în primul rând pentru depozitarea textilelor. Schürmann le descrie ca având căptușeală din pânză albă, pe capac fiind fixată cu panglici în formă de romburi.⁴³

La toate lăzile transilvănene studiate – cu excepția celei de la Sibiu, probabil din sec. al 19-lea, căptușită cu o hârtie de tapet pictat reprezentând un peisaj – se regăsesc aceste panglici, sau fragmentele lor, eventual urmele cuielor (foto 2., 14–24.). Însă acestea nu serveau la fixarea căptușelii, deoarece – conform descrierii lui Krünitz – aceasta era fixată în interiorul capacului prin lipire. Astfel putem presupune că panglicile aveau rol decorativ, eventual dse așezau sub ele diferite documente.

Lăzile transilvănene din sec. al 18-lea învelite în piele și decorate cu motive din plăci metalice cunoscute nouă în prezent sunt – cu excepția a.n. lăzi Pákei – toate au fost căptușite în loc de pânză albă cu pânză imprimată (foto 14–24.). Aceasta este o diferență importantă față de descrierile lui Krünitz și față de lăzile mai simple de voiaj și depozitare. În cazul lăzii Pákei, căptușeala din pânză albă este decorată cu decupaje din hârtie (foto 2.). Aplicarea decupajelor din hârtie pe pânză albă a fost des întâlnită și în Transilvania (foto 25–26.).

³⁷ Id. Gudenus János József: op.cit. 480. o.

³⁸ „Răposata mea mamă spunea mereu că lada din cămară funcționând atunci ca ladă de rufe murdare, era original lada de zestre a mamei sale, Issekutz Rebeka.” Scrie Dr. Lászlóffy Mihály în scrisoarea explicativă atașată lăzii bunicii din partea mamei sale.

³⁹ Issekutz, D., Isten Segítségével a’ mi’ Stafirungon viszen az Leányom Issekutz Rebeka, (zestrea fiicei mele din bunăvoința Domnului) 1931. Die 20 Januării. A scrisoarea este în proprietatea stră-stră nepoatei lui

Issekutz Rebeka, Lászlóffy Mária Magdolna, ea a făcut posibilă cercetarea acesteia

⁴⁰ Gudenus nu vorbește despre originea lui Isaák Mária, în schimb, conform foii matricole din proprietatea sa, aceasta a fost catolică.

⁴¹ pe baza lucrării lui Dr. Lászlóffy Mihály, deidcate familiei sale

⁴² Schürmann, T.: Erbstücke. Zeugnisse ländlicher Wohnkultur in Elbe-Weser-Gebiet. Stade, 2002 .

⁴³ Schürmann op.cit. 269. p. Exemple pentru acest tip de panglici întâlnim și în cazul lăzilor franceze învelite în piele, din se. al 17-lea.

Faptul că lăzile transilvănene considerate de tradiția armeană a fi lăzi de zestre ar fi avut într-adevăr această funcție, ar putea fi dovedit doar prin documente scrise. Astfel de surse, însă, nu ne stau la dispoziție. Existența monogramelor pe capac nu dovedește acest fapt, deoarece atât mai demult, cât și în sec. al 18-lea era obișnuită marcarea lăzilor de voiaj cu monograma proprietarilor. Majoritatea armenilor în sec. al 18-lea erau comercianți, astfel călătoreau foarte mult. Putem presupune că lăzile studiate au fost lăzi de voiaj, care cu timpul fiind moștenite în familie au servit și la păstrarea zestrei.

În cazul lăzilor provenite din alt mediu, nu din familii armenice, pe toateapare însemnat câte un an, însă fără monogramă. Putem presupune că dacă erau confecționate ca lăzi de zestre, atunci ar fi fost marcate cu monograma proprietarilor. Probabil inițial și acestea au fost lăzi de voiaj sau de depozitare a hainelor. În sprijinul acestei teorii putem aduce și argumentele că aceste lăzi nu au picioare și pe lângă încuietorea din mijloc mai există și două chingi pentru lacăte, fundul acestora a fost întărit cu benzi metalice, iar pe capace s-au aplicat pe trei laturi piei de protecție împotriva prafului.

Dintre lăzile transilvănene studiate, cele cu dată inscripționată ne-au parvenit din anii 1762–1790 (interval de 28 de ani). Datorită asemănărilor în execuție și ornament ne putem pune întrebarea dacă ele ar putea fi produsele unui singur atelier? Eventual reprezentanți ai unei regiuni mai restrânse cum sunt de ex. Lăzile cufăr de la Ammerland sau este vorba despre articole de modă larg răspândite, din care s-au păstrat doar câteva exemplare. Pe unele dintre lăzi, cifrele au fost ulterior aplicate ca plăci metalice, fixate prin cuie. Acest fapt ne indică, că acestea erau mărfuri finite, care se puteau cumpăra și ulterior se aplicau plăcile cu dată sau monograme după dorința cumpărătorului. În fiecare caz execuția cifrelor și a literelor este identică cu celelalte motive din jur. Acesta ne lasă să credem că aceste plăci făceau parte dintr-o compoziție proiectată dinainte. Pentru a decide dacă lăzile erau comandate direct de la atelier sau erau cumpărate prin comercianți, este nevoie de mai multă cercetare.

2. Cercetări de istoria tehnicii. Compararea observațiilor de tehnica confecționării și a analizelor științifice cu sursele contemporane germane.

2.1. Confecționarea lăzilor de voiaj învelite în piele conform descrierilor din enciclopedia lui Krünitz

În sec. al 18-lea lăzile aveau încă un rol important, îndeplinind mai multe funcții în gospodărie, astfel meseria de confecționare a lăzilor este inclusă în enciclopediile contemporane. Dintre acestea cel mai detaliat despre lăzile de voiaj ne relatează Oekonomische Encyclopädie a lui Krünitz. Conform acesteia lada era confecționată de tâmplar și apoi pielarul o învelea în piele de vită, oaie sau în piele de focă cu blană, și îi fixa protectoarele contra prafului din piele, căptușite cu pânză. După aceea lăcătușul

îl dotează cu încuietore și benzi metalice și în final lada fiind căptușită cu pânză pentru a ascunde cuiele.⁴⁴

2.2. Dimensiunile și formele lăzilor învelite în piele

Baza lăzilor învelite în piele de obicei o constituie o cutie din lemn de esență moale – brad. Dimensiunile depind de rolul pe care îl îndeplineau: de voiaj, de zestre, pentru haine, bijuterii sau bani, etc. Lăzile de voiaj de obicei au formă cilindrică sau de prismă. La acestea din urmă laturile se pot îngusta către bază. Capacul plan, în două ape sau bombat se fixează de corp prin două sau mai multe balamale.⁴⁵

Înălțimea lăzilor este în general în jur „de unu-doi șingi... dar erau și mai mari și mai mici. Lăzile de „negustor” sau de „trăsură” ale burgheziei de multe ori depășeau aceste mărimi.”⁴⁶ Șingul ungar, respectiv transilvănean este de 62,2 cm.⁴⁷ Lăzile studiate decorate cu motive florale din plăci metalice au formă de prismă cu capacul bombat. Cu excepția unei lăzi de trăsură păstrată în Muzeul Etnografic, laturile sunt dreptunghiulare. Lungimea lor este între 78–127 cm, adică 1–2 șingi (tabelul 1. a-p.).

2.3. Structura lăzilor și materialele folosite

Dintre lăzile studiate din trei am reușit să prelevăm probe de material din zona degradărilor. În urma analizelor la microscop acestea s-au dovedit a fi molidul comun, care se regăsește și în Transilvania (*Picea abies* (L.) Karst.)⁴⁸ (foto 27. a-c.). Caracteristicile macroscopice observate la celelalte lăzi indică faptul că și acestea au ca materie de bază molidul.

Tehnica de asamblare a lăzilor învelite și căptușite s-a putut studia doar în zonele unde aceste straturi au fost deteriorate. S-a putut constata că laturile au fost compuse în funcție de dimensiuni dintr-o scândură lată de 30–50 cm. Laturile au fost îmbinate în coadă de rândunică, dispuse rar, pe jumătate suprapuse. La corpul astfel format au atașat cu cepi fundul format din două scânduri îmbinate tot prin cepi. Capacul boltit se compunea tot din două-trei scânduri îmbinate între ele și cu cele două capete ale capacului tot prin cepi. Laturile din capetele capacului

⁴⁴ J. G. Krünitz op.cit., articolul: Koffer (Reise=Koffer), vol. 42., 1788.

⁴⁵ Lada Pâkei este căptușită cu pânză albă.

⁴⁶ B. Nagy Margit amintește lăzile de trăsură și de comerț ale burgheziei orășenești. Vezi: B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok* (Renașterea și Barocul din Transilvania, Studii de istoria artei), Ed. Kriterion, București, 1970, p. 116.

⁴⁷ Cu altă denumire: cot, „ cea mai răspândită unitate de măsură comercială folosită în primul rând la măsurarea textilelor. Era larg răspândită în Europa și măsura în jur de 58,3–78,3cm, 62cm, vienez (77, 75cm), brașovean, de Buda (vechi 58,3, nou 78,3cm), din regiunea Drava (arsin), de Târnova, cotul ardelean (62,2cm), de la Gyöngyös, Kosice, cotul regal (62,5cm), cotul clujan, de Krakovia, de la Levoca, cotul ungar (zis șing: 62,2cm)” vezi Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. (Vechi unități de măsură ungurești) Gondolat. Budapest, 1987. 59–60. pp.

⁴⁸ Identificarea esenței lemnului a fost efectuat de Balázs József, restaurator lemn-mobilă, Muzeul Național al Ungariei, Departamentul de Pregătire și Metodică de Conservare

sunt atașate prin alunecare în scândura de margine boltită, atașată cu cepi de restul capacului. Falțul format pe marginile capacului se potrivește exact în falțurile corpului lăzii. Această soluție prevenea mișcarea capacului față de corp, respectiv proteja conținutul lăzii de prăfuire. Pielea și căptușeala acopereau defectele lemnului, astfel nu acordau prea multă atenție finisării și îmbinării lemnului.

2.4. Stratul de piele

Jumătate din lăzile studiate provin de la familia armenă, așadar nu putem ignora faptul că „pe lângă comerțul de vite ei dominau și piața de piei crude... Este izbitoare proporția în care ei practică mai multe meserii în paralel. Acesta se poate explica prin faptul că meseriile de tăbăcar, cojocar și măcelar sunt strâns legate de comerțul de animale și piei crude.”⁴⁹ La Gheorgheni în jurul anului 1750 din cei 103 cetățeni armeni taxabili 18 erau negustori, dintre care 8 făceau negoț cu vite, ceilalți erau țesători, în timp ce 90% dintre meșteșugari, adică 68 de persoane erau tăbăcari. La Gherla, în 1750 75–80% din populație erau armeni, dintre care 202 (54,7%) se întrețineau din comerț: 46 comercianți la scară largă, în majoritate comercializând vite, 134 țesători și 22 ajutoare. Dintre cei 105 meșteșugari (28,4%) 63 erau tăbăcari, 14 erau cizmari, 8 cojocari, ceilalți 13 se împărțeau între diferitele meserii. Așadar pieile necesare pentru învelirea lăzilor puteau proveni de la comercianții sau tăbăcarii armeni.

2.4.1. Defnirea tipurilor de piele

Conform lui Krünitz lăzile de voiaj se înveleau în piele de vită sau piele de focă cu blană, și tot din acestea se confecționau fâșiile de protecție împotriva prafului.

Identificarea pieilor folosite la confecționarea lăzilor descrise în acest studiu s-a efectuat prin analiza microscopică a probelor prelevate din aceste piese.⁵⁰ S-a constatat că la 6 dintre lăzi capacul, spatele și latura frontală au fost învelite cu piele de vită (*tabelul 1. b., g., j., l., m.*), la trei cu piele de vițel (*tabelul 1. a., e., f.*), iar la una s-a utilizat piele de oaie (*tabelul 1. d.*). La trei lăzi s-a folosit piele cu blană (*tabelul 1. i., n., p.*). Dintre acestea din cea de la Hunedoara nu am avut probă la dispoziție. Dintre probele prelevate de pe lada de trăsură de la Muzeul de Etnografie, doar la una am găsit câteva fire de păr. Având în vedere subțirimea firelor, felul în care ele pornesc din foliculă, respectiv pe baza grosimii pielii putem deduce că s-a folosit piele de vițel cu păr (*foto 28. a-b.*). Lada de voiaj de la muzeul din Sibiu păstrată în stare mai bună (*tabelul 1., p.*), s-a dovedit prin compararea cu mostre de referință a fi piele de focă: firele au formă aplatizată și dintr-o feniculă pornește un fir mai gros și mai multe fire subțiri (*foto 29 a-b.*).

⁴⁹ Pál Judit op. cit. 5–6. pp.

⁵⁰ Identificarea microscopică a tipului de piele autorul a efectuat-o cu ajutorul doamnei Kissné Bendefy Márta, Muzeul Național al Ungariei, Departamentul de Pregătire și Metodică de Conservare.

Laturile scurte de la capetele lăzilor la șapte din exemplarele studiate au fost învelite cu aceeași piele de vițel sau vită tânără, iar la două s-a aplicat piele de capră (*tabelul 1. h, m.*), la lada învelită în piele de focă s-a aplicat piele de oaie. La una din lăzi pielea de la laturile scurte s-a distrus, iar la alte două nu s-au putut preleva probe. La una din acestea din urmă⁵¹ protectorul împotriva prafului este din piele de vițel, și precum acesta s-a confecționat împreună cu învelitorul laturii capacului, în mod cert și acesta este piele de vițel.

Pe baza rezultatelor s-a putut stabili că pielea învelitorilor este asemănătoare celor descrise de Krünitz, însă utilizarea pielii de focă nu este caracteristică. Lada de la Sibiu învelită în piele de focă diferă de celelalte și prin ornamentele metalice și prin căptușeala de hârtie (*tabelul 1. p.*).⁵²

2.4.2. Tăbăcirea pieilor

Tăbăcirea vegetală

Lăzile studiate – cu excepția lada de trăsură, cea de breaslă și trei laturi ale lăzii de voiaj de la Sibiu (latura frontală, capacul și spatele) – au fost învelite în piele de culoare brun-roșcată. Nu s-au găsit urme de pictură sau de culoare, ceea ce ne indică faptul că această culoare a pieilor le-a fost conferită prin tăbăcire. Tot acest lucru a fost indicat și de culoarea uniformă a secțiunii transversale a probelor, observată la microscop. Tăbăcirea vegetală a fost dovedită prin picurarea unei soluții apoase 1% de clorură de fier (III), în urma căreia probele s-au înnegrit.

„Tăbăcarii care folosesc tanin (Lohgerber) tratează cu acesta în primul rând piei de vită și cal. Taninul nu este altceva decât coaja sfărâmată sau măcinată de stejar, mesteacăn, brad, etc... Pe lângă tannin se folosesc și alte substanțe contractante, cum ar fi frunzele de stejar, etc.”⁵³ Pe lângă cele menționate mai sus, tăbăcarii din Transilvania foloseau și alte substanțe de origine vegetală pentru tăbăcit: ex. frunze de scumpia (*cotinus*), galele *Quercus infectoria*, stb.

Diferitele materiale de tăbăcire sunt derivați de pirogallol și pirocatechina sau conțin ambele substanțe. Soluțiile de săruri ferice produc diferite nuanțe: de negru albastru sau negru verzui. Prin analiza cu soluție de clorură de fier nu s-a putut stabili dacă înnegrirea era de nuanță albastră sau verde. Astfel această metodă nu era adecvată pentru stabilirea plantei cu care s-a efectuat tăbăcirea. O altă metodă pentru deosebirea substanțelor de tăbăcire vegetală capabile de hidroliză (pirogallol) și cele con-

⁵¹ Muzeul Tarisznyás Márton, nr. inv. 514

⁵² De-a lungul cercetărilor am reușit să identificăm piele de focă pe încă o lădiță a Muzeului de Arte Aplicative. Obiectul de sec al 18.-lea era învelită pe laturile scurte cu piele de capră brun-roșcată, în timp ce capacul și latura frontală erau învelite în piele de focă. De pe acesta din urmă părul s-a tocit în așa măsură, încât doar câteva fire ne indică pielea originală aplicată cu păr. Astfel obiectul nici nu era în evidență ca fiind învelită cu piele cu blană.

⁵³ Möller, János: Az Európai Manufaktúrák és Fábrikák Mesterség Műveik. (Operele manufacturilor și fabricilor europene) Tradus în lb. Maghiară de Mokri Beniamin. Pest, 1818. Reprint. Az Állami Könyvtérjesztő Vállalat reprint sorozata. Budapest, 1984. 390–392. pp.

densate (pirocatechina), este a.n. test de vanilină⁵⁴, care dovedește prezența substanțelor de tăbăcire condensate printr-o reacție intensivă de înroșire, iar prezența substanțelor combinate (hidroliză/condensare) printr-o înroșire moderată. Pieile tăbăcite cu substanțe de tăbăcire capabile de hidroliză rămân de nuanță deschisă, de la galben deschis la maro gălbui. Deoarece substanța roșiatică de tăbăcire de vanilină este un complex colorat, acesta migrează de pe fibre, conform literaturii de specialitate, prezența substanțelor de tăbăcire condensate se poate dovedi și la pieile închise la culoare.⁵⁵ În cazul lăzilor studiate, substanța de tăbăcire nu a putut fi identificată nici cu ajutorul micro-testului de vanilină. În cursul analizelor nu s-a putut observa nici o modificare, în timp ce la probele de referință din piele nouă tăbăcită cu tannin de stejar (tip mixt), respectiv de scumpia (capabil de hidroliză) au prezentat foarte vizibil reacțiile tipice descrise mai sus.

Tăbăcirea cu alaun

În sec. al 18-lea pieile cu păr erau prelucrate prin tăbăcire cu alaun sau cu materii grase. La descrierea tăbăcirii pieilor cu păr și a pieilor albe, Möller descrie ambele metode. Menționează că „și pieile de bovină se tăbăcesc cu alaun și se prepară cu seu sau alte grăsimi...”⁵⁶, respectiv că: „pielea de morskă și a altor animale marine asemănătoare se prepară împreună cu părul: și se folosește în special la învelirea lăzilor de voiaj germane sau și mai ales franceze (Coffre).”⁵⁷

Identificarea tipului de tăbăcire a probelor prelevate din pielea de pe latura frontală, capacul și spatele lăzii de trăsură și a lăzii de voiaj de la Sibiu s-a efectuat cu a.n. test de alizarină. Atât pielea de vițel cu păr, cât și pielea de focă cu piele a prezentat reacția de culoare roșie, deci s-au tăbăcit cu alaun (*foto 30. a-b., 31. a-b.*).

2.4.3. Decorarea pieilor de învelit

Laturile scurte ale corpului și ale capacului, în mai multe cazuri dintre lăzile studiate, le-au ornat prin presare cu motive liniare. Motive vegetale s-au imprimat doar pe latura frontală a lăzii de la Gherla (*foto 32.*). Motivele se situează între cele două încuietore. Poate fi vorba și des-

pre compoziție intenționată, dar mult mai probabil pare că aceste bucăți decorate au fost resturi din piei de tapetat – care se bucurau de mare modă în Transilvania. Aplicarea tapetelor de piele pictate se poate întâlni și pe lăzi din nordul Italiei.⁵⁸

2.4.5. Structura și ornamentarea fâșiilor de protecție împotriva prafului

Așa cum descrie Krünitz, pe laturile scurte ale capacului, în cazul fiecărei lăzi s-au creat niște „urechi” de protecție împotriva prafului prin lăsarea unei lungimi în plus a pielii de învelit. Pielea era fixată cu câțiva cm deasupra cantului capacului, asigurând mișcarea liberă acestor „urechi”. Fâșiile de protecție fixate separate pe marginea lungă a capacului lipsesc la cele mai multe dintre lăzi, astfel încât doar fragmentele păstrate sub chingi sau sub benzile metalice ne indică prezența acestora. Pe baza liniei curbate a fâșiei de pe latura frontală păstrată la lăzile Bocsány, la lăzile de la Tăureni, Gherla, Sibiu și Zagreb (*tabelul 1. l, c, d, e, k.*) și la lăzile de voiaj austriece (*foto 3., 5.*) amintite, putem să tragem concluzia că aceste fâșii nu aveau doar rol de décor, ci și rolul ascunderii încuietorilor. Acestea se orna de obicei cu motive liniare presate. În afara acestui vultur bicefal, mai apar și motive florale.

Atât în cazul celor frontale cât și la cele de pe laturi s-a folosit căptușeală dublă. Pe piele s-a aplicat o pânză crudă rară, peste care s-a lipit stratul de căptușeală propriuzisă. Fragmentele de hârtie găsite la unele exemplare între cele două straturi de pânză, dovedesc că în unele cazuri între cele două straturi de pânză s-a intercalat și un strat de hârtie. În cazul unora dintre exemple, fragmentele de hârtie marmorată descoperită pe „urechile” laterale, ne demonstrează că în unele cazuri s-a intercalat și un strat de hârtie. Marginile protectoarelor s-au finisat prin coaserea unor benzi de piele cu două ace.

2.5. Materialele de bază și ale învelișului elementelor aplicate din plăci metalice

Când descrie tehnica de confecționare a lăzilor, Krünitz menționează benzile metalice, respective ferecăturile aplicate și despre tratamentele de suprafață ale acestora. „În general toate piesele se învelesc cu un strat negru de ulei de in astfel: suprafața este unsă cu uleiul de in și se menține deasupra cărbunelui încins până când uleiul se usucă. La comandă, lăcătușii pot aplica un strat de cupru peste aceste benzi tăind plăcile de cupru pe forma celor de fier și se fixează prin cuie. Lăcătușii locali nu practică învelirea în cositor, această muncă le lasă pintenarilor.”⁵⁹

Iar despre confecționarea plăcilor de fier scrie următoarele: „Forjarii prepară două tipuri principale de plăci de fier: cea neagră, care menține culoarea naturală a fierului și cea albă, care primește această culoare prin aplicarea unui strat de cositor. Aceste plăci albe sau negre se con-

⁵⁴ Soluțiile necesare pentru test: soluție 1% vanilină în alcool etilic 86%, acid clorhidric HCl (37% 1/1)

Cursul analizei: așezăm câteva fibre din piele pe două capete ale plăcii de sticlă sau în micro-eprubetă. Pe una din probe picurăm o picătură de vanilină. După 20 de secunde sau când fibrele s-au umectat în întregime, se tamponează surplusul din soluția de vanilină cu hârtie de filtru. După acesta picurăm câte o picătură de acid clorhidric concentrat pe ambele probe. Dacă proba tratată cu vanilină se transformă imediat în roșu aprins, înseamnă că pielea a fost tăbăcită cu substanțe de tăbăcire vegetale condensate. Reacția se poate observa mai bine, dacă placa de sticlă se așază pe o hârtie albă.

⁵⁵ Larsen, René (Ed.) Appendix – Vanillin test. European Commission ENVIRONMENT Leather Project EV5V-CT94-0514. Deterioration and conservation of vegetable tanned leather. Protection and Conservation of the European Cultural Heritage Research Report No. 6. The Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Conservation Copenhagen, 1996

⁵⁶ Möller op. cit. 398–399. pp.

⁵⁷ Möller op. cit. p. 406

⁵⁸ Gall, G: op. cit. imag. 218.

⁵⁹ Krünitz op.cit. Reise=koffler

fecționează în diferite grosimi și cu diferite durități, conform cărora ele se împart pe trei categorii: cea mai groasă și mai rezistentă (Kreuzblech), medie, care este puțin mai subțire și puțin mai slabă (Foder sau Fuder), respective cea mai subțire și cea mai fină (Senkler).⁶⁰

Despre tratarea cu staniu ale plăcilor, Möller scrie următoarele: „Tratarea cu cositor se efectuează astfel: plăcile se imersează mai întâi într-o baie de apă acră obținută din zob de secară și se freacă cu nisip, - după aceea se imersează în cositor amestecat cu seu și în final se freacă cu zob.”⁶¹ Tratarea cu cositor se efectua în două etape: mai întâi imersarea în cositor fierbinte și mai fluid, apoi în cositor fierbinte dar mai dens.

Lăzile transilvănene studiate se caracterizează prin structura casetată sormată din benzi metalice și motivele florale tăiate din plăci metalice. Încuietorele, mânerele și benzile de întărire de pe fundul lăzilor au fost identificate prin producții de coroziune ca fiind din fier. În schimb pe suprafața aplicațiilor metalice și a benzilor de încadrare s-a putut observa un strat gri-negricios, pe lângă acestea la unele lăzi s-au arătat semne de coroziune tipice cuprului, la altele produși de coroziune ai fierului. Astfel ornamentele se pot încadra în două categorii: cele confecționate din alamă și cele din fier. Felul tratamentului aplicat suprafeței nu s-a putut stabili cu ochiul liber din cauza produșilor de coroziune. Părea probabil că ele au fost tratate cu cositor, deoarece pe suprafața roșiatică a pielii acestea arătau mai bine decât dacă erau negre.

2.5.1. Analiza materială a aplicațiilor metalice

Probele prelevate din benzile și din decorațiunile metalice au fost analizate cu ajutorul microscopului electronic cu baleiaj combinat cu spectroscopia de raze X cu dispersie de energie (SEM-EDS).⁶² S-a constatat că trei dintre lăzi sunt din fier zincat, șase sunt din alamă, două cu aplicații combinate din fier zincat și alamă.⁶³

Stabilirea faptului dacă s-a folosit fier simplu sau fier cositorit pentru ornamentele metalice necesită încă cercetare. Alături de zincarea ulterioară susținută de Krünitz sunt și argumentele că placa de fier subțire se poate prelucra mai ușor la rece decât cea zincată, pentru că cositorul

⁶⁰ Krünitz op.cit. Blech, (Eisen=Blech), vol. 1775.

⁶¹ Möller op.cit.:114–115. p Krünitz consideră că în locul baițului scump de secră se folosea și baițul de cartofi. Unde se lucra cu cărbune de lemn și se putea obține ușor cărbunele, se folose și baițul din oțet de cărbune.

⁶² Prin analiză pe lângă definirea materialelor ornamentelor metalice, respectiv a straturilor superficiale ale acestora s-a dorit și identificarea produșilor de coroziune din exterior și din interior. Analizele au fost efectuate de autor în Centrul de Cercetare a Academiei Maghiare alături de fizicianul Dr. Tóth Attila. Pe cât posibil de pe lăzi s-au prelevat mai multe probe din zone diferite. Tăind în trei probe de cca. 1cm² pe una din bucăți s-a păstrat stratul de coroziune, iar celelalte două s-au șlefuit până la presupusul strat metalic original și s-au efectuat în general câte trei măsurători. Detaliile analizelor și rezultatele vezi pe dvd-ul alăturat op.cit. a lui. Kovács P.

⁶³ Cu ornamente cositorite: tabelul 1. b, f, i, p. Cu ornamente de alamă: tabelul 1. a, e, g, h, l, m. Cu aplicații din fier cositorit și alamă: tabelul 1. d, j. Analizele lăzilor de la Hunedoara, Zagreb și de la Nagykovács, nu s-au efectuat încă.

o rigidizează. Mai mult, dacă motivele erau tăiate din placă cositorită, marginile ar fi ruginit foarte repede.

Urmele tratamentului cu ulei de in menționat de Krünitz nu s-au putut identifica la nici o ladă.

Ornamentele cositorite au fost fixate pe lemn cu cuie de fier cu capul cositorit, iar aplicațiile din alamă cu cuie de fier cu cap de alamă. Cositorirea s-a realizat în mod cert prin imersare, în timp ce cuiele cu cap de alamă s-au confecționat probabil prin metoda descrisă de Krünitz: „Capetele de alamă ale cuielor nu au fost executate de fierari ci de arămari...acestea se decupează din plăci de alamă laminată (Rollenblech) la fel ca și nasturii...Arămarul rotunjește capetele cuielor la fel ca nasturii, prin presare, iar dacă se dorește cap ornamentat, atunci se aplică o presă gravată. După ce capetele au primit forma și ornamentica dorită...ele se așază în găurile din capacul furnalului și se lasă să se încingă. Între timp arămarul dizolvă puțină clorură de amoniu și toarnă soluția într-un vas cu cioc subțire. Cu ajutorul acestuia poate să toarne cu ușurință câte o picătură din soluție în capetele cuielor, care la efectul temperaturii ridicate se transformă instantaneu într-un sediment alb. Lângă furnal există o tîgaie cu cositor topit. Arămarul imersează cu mâna dreaptă capătul cuielor în cositor și le așază peste sedimentul de clorură de amoniu din capetele de alamă. Iar cu pensula din mâna stângă răcește cositorul cu apă rece. Clorura de amoniu (țipirigul) ajută unirea metalelor.”⁶⁴

2.6. Textilele de căptușeală

2.6.1. Materii de bază și tehnici de țesere

În contrast cu cele descrise de Krünitz, cu excepția a.n lăzi Pákei și a celei de la Sibiu învelită cu piele cu păr, lăzile ardelenesti nu s-au căptușit cu pânză crudă, ci cu textile imprimare, cu lățimea între 80–82 cm (*foto 14–24.*). La lăzile cu dimensiuni mai reduse (lungime de 78 cm), din lățimea textilei ieșea lungimea lăzii, astfel marginile textilei pot fi văzute pe laturile scurte ale acestora, în timp ce la lăzile mari textilele s-au lipit tocmai în direcția opusă. În cazul unora dintre lăzi capacul s-a căptușit cu aceeași textilă, în timp ce la celelalte s-a folosit piele în acest scop. La „urechile” de protecție împotriva prafului s-au aplicat două straturi de pânză pentru căptușirea pielii: una simplă, fără model și una din textila de căptușeală.

Fibrele prelevate din firele de urzeală și bătătură ale textilelor, studiate la microscop, pe baza nodurilor de creștere s-au dovedit a fi de in/câneapă (*foto 33.*). Textilele s-au țesut în structură de pânză din fire cu torsură în Z. Firele de urzeală sunt în jur de 10–14/cm², iar cele de bătătură au densitatea în jur de 5–6 fire/cm².⁶⁵

⁶⁴ Krünitz op. cit. La articolul Nagel. Vol. 100., 1805.

⁶⁵ Unde nu s-a putut decide lățimea pânzei de in am socotit ca fire de urzeală cele mai dese pe 1 cm²

2.6.2. Imprimeele și tehnica lor de executare

Modelele textilelor se compun din flori, buchete și vrejuri înflorite printre panglici (foto 14–24). În general se compun din trei culori, imprimate direct. La unele se pot observa caracteristicile imprimeului, și anume marginile stanțelor de presat. S-ar putea ca unele să fi fost imprimate cu cilindri, dar acest aspect necesită mai multă cercetare.

În literatura de specialitate, printre pânzele de in și textilele mai fine contemporane, am găsit doar una-două exemple asemănătoare ca imprimeu celor folosite la căptușirea lăzilor (foto 34. a-b., 36. a-b.). În schimb aceste modele sunt mult mai strâns înrudite cu tapetele de hârtie din sec. al 18-lea (foto 35. a-b).

Se știe că odată cu schimbarea sezonală a modelelor de pe textile, stanțele au fost de multe ori preluate de meșterii tapetelor (imag.) În sec. al 18-lea, când în Anglia se comercializau deja tapete de hârtie în sul,⁶⁶ în regiuni germane, burghezia prefera încă tapetele textile. Locul acestora a fost preluat de tapetele de hârtie mai rezistente insectelor și depozitând mai puțin praf, abia la sfârșitul sec. al 18-lea, începutul sec. 19.⁶⁷ Este posibil deci, că la căptușirea lăzilor s-au folosit textile de tapetat, care datorită structurii lor afânate, nu ar fi adecvate pentru haine sau tapițerii de mobilier. Privitor la eventuala confecționare a acestora în Transilvania, unde prelucrarea inului și a cânepei era la îndemână, nu am găsit încă date. Pare mai plauzibil că aceste textile ar fi ajuns în Transilvania prin comerț, împreună cu multe alte produse.

Căptușeala lăzii de trăsură de la Muzeul de Etnografie și a lăzii de breaslă de la Hunedoara este aproape identică (foto 20–21.). Acestea diferă între ele prin faptul că în zonele cu vrejuri, textila de bază a lăzii de trăsură este decorată cu dungii, pe când la cealaltă este simplă. În urma unei restaurări a lăzii foarte deteriorate, textila de căptușeală a fost relipită în capac fiind căptușită cu o pânză de bumbac albă. Însă sub marginile învelișului de piele se păstrează fragmente din textila originală din in cu imprimeu, care atestă că original lada a fost căptușită cu această textilă. Lada de trăsură are înscris anul 1781. Lada de breaslă nu este datată, dar conform fișelor muzeului aceasta a fost confecționată cu 30 de ani mai devreme, în 1753.⁶⁸

Conform literaturii de specialitate, moda unui imprimeu nu dura mult, putea să se schimbe chiar și de două ori pe an. Nu se știe dacă această frecvență este valabilă și în cazul tapetelor sau dacă acestea, asemănător hârtiilor imprimate, se foloseau timp de decenii. Este posibil ca un model vechi de 30 de ani să fi fost refolosit cu mici modificări (cum ar fi adăugarea dungilor prin simpla inserare a unor benzi metalice în stanțele de lemn), dar se poate

întâmpla și ca lada de breaslă să fie mai târzie.⁶⁹ Această întrebare ar putea fi clarificată prin cercetarea documentelor breslei.

2.7. Aplicații de hârtie

2.7.1. Imprimeele hârtiei. Hârtie colorată sau tapet?

Obiectele parvenite nouă ne arată că se obișnuia învelirea cutiilor, lăzilor din exterior și interior cu hârtii imprimate. Până la începutul sec. al 18-lea s-a generalizat moda căptușirii (parțial sau în întregime) a dulapurilor de haine cu hârtii imprimate, apoi în sec. al 19-lea a devenit o modă utilizarea în acest scop a hârtiilor cu reprezentări de peisaj sau de scene cotidiene.

La majoritatea lăzilor ardeleno elementele sertarelor – interiorul, sertarele, interiorul despărțitorului – erau învelite în hârtie. Modelele aplicate, asemănător celor de pe textile, sunt foarte variate: cu linii ondulate, modele mici, buchete mai mici, mai mari (foto 37–41.). Hârtiile cu modele mici sau cu linii ondulate, sunt simple hârtii colorate, care în acea perioadă se colorau cu vopsele pe bază de clei sau amidon, prin stanțare⁷⁰ (foto 42–43). Cele cu modele mai mari pot fi bucăți de tapet. Aceasta este încă o întrebare fără răspuns, care s-a ivit nu doar în legătură cu aceste lăzi, ci și la alte piese de mobilier menționate în literatura de specialitate.⁷¹

În cazul lăzii învelite cu piele cu păr, hârtia cu peisaj marin, ce căptușește capacul lăzii și bordurile cu influențe răsăritene, sunt cu siguranță elemente din tapetele la modă la începutul sec. al 19-lea (foto 44–46.).

La unele lăzi se așeza hârtie sub elementele de piele sau textile colorate așezate între elementele metalice, reliefate față de planul pielii de învelit. În cazul a.n. lăzi Issekutz s-au folosit în acest scop pe latura frontală a lăzii, hârtii scrise de mână în limbă italiană, împăturite în mai multe rânduri. Textul conține socoteli și două date – anii 1718, 1730 – (foto 47.). În alte cazuri s-au păstrat bucăți de hârtie lipite drept întăritură între straturile de căptușeală textilă a „urechilor” de protecție.

2.7.2. Aplicații de hârtie decupate și împăturite

În interiorul capacului lăzii Pákei și pe sertarele acesteia au fost aplicate decupaje de hârtie împăturite, care repetă modelele exterioare decupate din plăci metalice. Decorațiuni asemănătoare, dar nu atât de complexe sunt des întâlnite la lăzile învelite în piele și căptușite cu pânză albă din sec (foto 25–26.).

⁶⁶ Preluând această tehnică Jean-Baptist Réveillon, fabricantul de tapet transformat din mic manufacturier în mare industriaș, a dezvoltat-o în Franța și tapetele sale superbe s-au răspândit până peste ocean, mai ales în cercul nobilimii și a marii burghezii.

⁶⁷ Thümmel, S.: Einführung. In.: Der Tapetenfabrikant Johann Christian Arnold 1758–1842. 10–12. pp.

⁶⁸ Castelul Corvinestilor – Hunedoara. Muzeul Castelul Corvinestilor, Hunedoara, ghid al muzeului

⁶⁹ Până acum nu am avut ocazia pentru un studiu mai pătrunzător al lăzii de la Hunedoara. Lăcelelalte lăzi studiate din Ungaria și Transilvania am putut constata pe baza soluțiilor tehnice de asamblare a sertarelor, că textilele erau parte originală a lăzilor.

⁷⁰ O stanță asemănătoare se păstrează la Muzeul de Arte Aplicative, în colecția de mobilă, printre stanțele de imprimare a cartanelor de sec. 18

⁷¹ Vezi. Hanebutt-Benz, Eva-Maria: Alte Buntpapiere. Ausstellung von 9. September bis 25. November 1979. Museum für Kunsthandwerk. Frankfurt am Main. Catalogul expoziției. p. 4.

2.7.3. Analiza fibrelor hârtiei

Conform lui Krünitz: „Se știe că baza hârtiilor în general folosite în Europa, o constituie cârpele, în primul rând cele de in, dar la unele tipuri de hârtie și textilele de bumbac sau lână.”⁷²

Hârtiile lăzilor studiate s-au păstrat în stare relativ bună. Astfel probele pentru identificarea fibrelor s-au putut preleva doar de la patru sertare⁷³, din hârtiile de sub aplicațiile metalice și din hârtiile de umplutură cu manuscris, respectiv din întăritura dintre straturile de căptușeală a uneia dintre „urechile” de protecție. Probele prelevate din ultimele două exemple amintite, prezintă pe lângă câte o fibră de bumbac doar fibre de in/câneapă (foto 48.). În probele din hârtiile de învelit s-au regăsit și câteva fibre de paie (foto 49.) Însă acestea nu sunt hârtii de paie adevărate, deoarece proporția fibrelor de paie față de cele de in/câneapă este irelevantă. Probabil acestea au apărut ca impurități.⁷⁴

Hârtiile cu modele, considerând motivele aplicate și rezultatele analizelor, puteau fi produse în a doua jumătate a sec. al 18-lea, deci probabil sunt componente originale ale lăzilor. Însă precum inul/cânepa și bumbacul sunt folosite din sec. 13 până în sec. 19, ba chiar și în zilele noastre ca materii de bază ale hârtiei, analizele fibrelor efectuate nu sunt determinante privitor la datarea hârtiilor.

2.8. Adezivi

Krünitz susține că adezivii folosiți la lipirea pânzei de căptușeală a lăzilor de voiaj erau de obicei pe bază de amidon de făină sau făină de orez, iar pieile se fixau doar prin cuie.⁷⁵ Față de acesta în zonele deteriorate ale pielii și a textilei de căptușeală lacunele au dezvelit urme asemănătoare cleiului.⁷⁶ Probe de adeziv s-au putut preleva de la două lăzi: din exterior, de sub piele și din interior, de sub pânză.⁷⁷ La acestea analizele microscopice au demonstrat

prezența concomitentă de amidon și clei (foto 50 a-b.).

Enciclopedia lui Krünitz la descrierea adezivilor pe bază de amidon (kleister) și a cleiurilor, nu menționează că acestea s-ar fi folosit în amestec, deși legătorii de carte consideră acest amestec o rețetă tradițională.⁷⁸ La articolul carton (Pappe) descrie un amestec ce se folosea la fabricarea cartoanelor, din clei și făină. Avantajul acestui amestec este că nu se rigidizază atât de repede ca și cleiul și se poate aplica și la rece.⁷⁹ Aceste proprietăți sunt deosebit de avantajoase când se aplică la lipirea suprafețelor mari de piele sau textile.

3. Concluziile observațiilor de istoria tehnicii și a rezultatelor analizelor

În urma studierii pieilor, ornamentelor metalice, a textilelor și hârtiilor din compoziția lăzilor analizate, putem concluda că tehnicile aplicate de-a lungul confecționării lor în mare parte corespund descrierilor contemporane, în primul rând din enciclopedia lui J.G. Krünitz.

Aceste studii și analize, pe lângă cunoașterea tehnicilor aplicate, au fost indispensabile și la alegerea intervențiilor de conservare, care împreună cu descrierile stării de conservare a lăzilor vor apărea într-un studiu următor.

Mulțumiri

În realizarea acestui studiu multe persoane m-au ajutat cu sfaturi, prin împărtășirea rezultatelor, ideilor, prin participarea la analize sau prin sprijin prietenesc. Lor doresc să le mulțumesc acum:

Balázs József, Bakayné Perjés Judit, Benedek Éva (Miercurea Ciuc), Bernáth Andrea (Sibiu), Biró Gábor (Odorheiu Secuiesc), Vanja Brdar Mustapic (Zágráb), Bujanovics Eduárd (Târgu Mureș), Csák Zsuzsanna, Csergő Tibor (Gheorgheni), Darabos Edit, Demeter István (Odorheiu Secuiesc), Domokos Levente (Cristuru Secuiesc), E. Nagy Katalin, Görbe Katalin, Guttmann Márta (Sibiu), Hausch Ildikó, Horváth Hilda, Issekutz Sarolta, Janitsek András (Cluj-Napoca), Járó Márta, Károlyi Zita (Odorheiu Secuiesc), Kiss Margit, Kissné Bendefy Márta, Kovács Tibor, Lukács Mária (Joseni), Gerdi Maierbacher-Legl (Hildesheim), Márton Krisztina (Târgu Mureș), Mátéfy Györk, Mihály Ferenc (Sovata), Nemes Takách László, Rosita Nenno (Offenbach), Paula Niskannen (Helsinki), Nyíri Gábor, Pásztor Emese, Orosz Katalin, P. Holl Adrienn, Ráduly Emil, Séd Gábor, Szikossy Ferenc, Tóth Attila, Török Sarolta, Triff Viktorné Lászlóffy Mária

⁷² Vezi Krünitz op.cit. la articolele Leinenlumpen și Papier. Vol. 76. , 1799. respectiv vol. 106. , 1807.

Textilele din lână erau probabil doar materiale auxiliare, întrucât lână nu conține celuloză. Structura hârtiei este asigurată de legăturile hidrogen dintre grupările OH ale fibrelor de celuloză. Comunicare orală a lui Nemes Takách László, restaurator, Muzeul Național al Ungariei, Departamentul de Pregătire și Metodică de Conservare

⁷³ Lada din 1772 păstrată la Muzeul de Etnografie, a.n.ladă Issekutz, lada Verzár și lada de la Gherla.

⁷⁴ În Anglia și Germania s-au făcut experimente de la începutul anilor 1700 cu scopul de a fabrica hârtie de paie, dar aceste hârtii conțineau exclusiv fibre de paie. Fabricarea hârtiilor din fibre mixte, de lemn și celuloză de paie a început abia la sfârșitul sec. al 18-lea, respectiv sec. al 19-lea.

⁷⁵ Krünitz vorbește despre pap din făină de secară (Pappe) pentru lipirea căptușelii de piele sau de pânză a „urechilor”, de protecție și deasemenea acesta alături de kleisterul din amidon sau amidon de făină pentru lipirea căptușelii lăzilor (Kleister, Stär=Kleister) Vezi: Krünitz, la articolul Koffer (Reise=koffer), vol. 42., 1788. Definierea expresiilor se găsesc la articolul „Kleister”. Vol. 40., 1787.

⁷⁶ Probele prelevate din piele, din textilele de căptușeală și din hârtia dintre straturile de căptușeală a „urechilor”, de protecție, toate au arătat urme de adeziv de tipul cleiurilor, însă cantitatea acestora nu a fost de ajuns pentru efectuarea analizelor.

⁷⁷ Lada Issekutz și cea de la Muzeul Tarisznyás Márton sunt lăzi cu ornamente din fier.

⁷⁸ Vezi. Jaschik Álmos: A könyvkötőmesterség. (Meseria de legător) Budapest, 1922. p. 182–183. „Papul: denumire generală a adezivilor obținute prin fierbere din făină sau din amidon. Pentru lipirea hârtiei se folosește papul cu consistență de smântână, iar pentru piele cu consistență mai densă. Dacă pielea este foarte groasă, nu strică dacă amestecăm în pap puțin clei.”

⁷⁹ „La fabricarea cartonului, cleiul se prepară din patru părți resturi de la jocari și alți pielari și o parte făină.” Vezi. Krünitz op.cit. vol. 107. , 1807.

Magdolna, Vadászi Erzsébet, Várfalvi Andrea, Zepeczán-
ner Jenő (Odorheiu Secuiesc).

Szerző hálával tartozik édesanyjának, Dr. Kovács
Miklósné, Orbók Rozáliának és férjének, Mravik Lászlónak.

Petronella Kovács DLA

Restaurator lemn-mobilier

Şef secţie / Conducător al Facultăţii de restaurare
obiecte de artă aplicată

Muzeul Naţional al Ungariei – Departamentul
de Pregătire şi Metodică de Conservare / Universitatea
de Arte Plastice

1450 Budapesta, Pf. 124

Tel: +36-1-323-1423

E-mail: kovacs.petronella@gmail.com

Traducere: Krisztina Márton